

BOEKBESPREKINGEN

Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* SUN, Nijmegen 1994, ISBN 90-6168-4129, 304 blz., f 49,50.

'Ghy sult hier een heyligh huysken maecken', zo sprak in 1641 een stem uit de hemel tot marskramer Hendrick Busman, toen deze bij het Duitse Kevelaer een houten kruis passeerde dat langs de weg stond. Toen Busman kort daarna op deze plaats nog twee maal dezelfde stem hoorde, kon hij weinig anders doen dan zich in de schulden storten en een kapelletje bouwen. Al heel spoedig werd de plaats een bedevaartsoord voor de lokale bevolking, waar vele wonderbaarlijke genezingen plaatsvonden. In opdracht van het bisdom Roermond werd vrijwel onmiddellijk naast de kleine kapel een grotere opgericht. Geestelijken werden aangesteld om de cultus te begeleiden, offergaven werden gebruikt voor de bouw van kerken en kloosters, de plaatselijke middenstand deed goede zaken, en Kevelaer werd een belangrijke bedevaartplaats.

Aan de pelgrimage die katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw naar het Duitse Kevelaer en de nabij gelegen plaatsjes Uden en Handel ondernamen, wijdde Marc Wingens een dissertatie. Het is een interessante studie geworden, waarin de pelgrimage in haar culturele context wordt geplaatst. Daarnaast schetst Wingens de veranderingen in de aard van de pelgrimages die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw optraden.

In de in naam gereformeerde Republiek woonden veel katholieken, aan wie het niet was toegestaan openlijk hun geloof te belijden. Voor de eucharistieviering waren zij aangewezen op schuilkerken; ostentatieve processies en bedevaarten waren uit den boze. Wingens laat zien dat het bisdom Roermond mede zo alert reageerde op de plotseling in Kevelaer ontstane volksdevotie omdat het plaatsje vlak over de grens van de Republiek lag. In een tijd dat de confessionele verhoudingen nog niet helemaal gefixeerd waren, oefenden de wonderen die zich in Kevelaer afspeelden een grote aantrekkingskracht uit. De katholieke kerk onderzocht alle claims op genezen kreupelheid, blindheid, stomheid etc. nauwkeurig. Indien deze geloofwaardig werden bevonden, werden ze in de zogenaamde 'mirakelboekjes' en middels andere propagandamiddelen breed uitgemeten. Volgens de calvinistische orthodoxie kwamen wonderen niet meer voor, maar door de wonderbaarlijke genezingen werden protestantse twijfelaars soms over de streep getrokken. Voor veel katholieken vormden de wonderen van Kevelaer hét bewijs dat het katholieke geloof de enige ware godsdienst was.

De bemoeienis van de katholieke kerk was echter niet uitsluitend gericht op het winnen van calvinistische zieltjes. Men trachtte volgens Wingens de devotie van de pelgrims te kanaliseren en in te kaderen in het verband van de moederkerk, door de bedevaarten te begeleiden en te disciplineren. Om ontucht in de nabijheid van het Heilig Sacrament te voorkomen werden de kapellen 's nachts

gesloten; aan biechtvaders werd te verstaan gegeven dat zij niet hun tijd met 'een glasken brandewijn in de herbergen' moesten verdoen. Maar bovenal moest aan de bedevaartgangers te verstaan gegeven worden dat het *God* was van wie men heil en genezing kon verwachten, en niet het houten kruis waar Busman zijn boodschap had ontvangen. De kerk trad doortastend op tegen wat zij als bijgelovige praktijken beschouwde, en verzette zich dan ook tegen de oprichting van een nieuw kruis toen het oude in 1649 wegens verregaande molestatie door op relikwieën beluste pelgrims moest worden verwijderd. Niet een nieuw kruis, maar inderhaast gebouwde kapellen gingen nu de sacrale plaats domineren. De geloofsbeleving van de pelgrims werd aldus letterlijk en figuurlijk in het bestaande kerkelijke kader ingekapseld.

Wingens laat zien hoe de pelgrims aanvankelijk hoopten op genezing van individuele *lichamelijke* kwalen en gebreken en hoe vanaf circa 1700 de aandacht steeds meer verschoof naar de zorg om het *zieleheil* van de gelovige. Er werden steeds minder wonderen gerapporteerd, terwijl met succes werd getracht door middel van de biecht, de communie en de belofte van aflaten het geloof te verinnerlijken. De pelgrim diende geconfronteerd te worden met zijn eigen zondigheid en hem diende ingeprent te worden dat goddelijke genade slechts verkregen kon worden door zuivering van de ziel. Niet het aardse, maar het hemelse heil van de pelgrim stond voortaan centraal. Deze verschuiving was volgens Wingens het resultaat van de politiek van de rooms-katholieke kerk. Jammer genoeg gaat hij niet dieper in op de oorzaken van het verminderde geloof in wonderen. De in twee zinnen gedane constatering dat dit kwam omdat de clerus rond 1700 ten gevolge van de toenemende kennis van de wetmatigheden van de natuur sceptischer werd, is nogal simplistisch.

In deel twee van zijn boek gaat Wingens in op een ander facet van de tochten over de grens. Het niet langer op het individuele heil en lichamenlijk welzijn gerichte oogmerk van de pelgrimages kwam ook tot uitdrukking in de wijze waarop men ter bedevaart ging. Katholieken trokken nu groepsgewijs vanuit heel de Republiek zo onopvallend mogelijk naar de bedevaartplaatsen. Bij de grens gekomen, konden zij hun vaandels tevoorschijn halen, gezangen aanheffen en in processie hun weg vervolgen. Volgens Wingens moet dit een bevrijdende ervaring geweest zijn die het saamhorigheidsgevoel onder de katholieken in belangrijke mate versterkt heeft. In zijn conclusie poneert hij zelfs de - overigens niet onderbouwde - stelling dat de groepsbedevaarten aan de basis liggen van de katholieke emancipatie in de negentiende eeuw. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hou houdbaar deze gedachte is.

De studie van Wingens is een exponent van wat zo langzamerhand wel de 'Rotterdamse School' in de geschiedschrijving genoemd mag worden. Onder leiding van Willem Frijhoff wordt aan de Erasmusuniversiteit, vaak met behulp van de nieuwste inzichten uit verschillende disciplines, sinds een jaar of tien de mentaliteitsgeschiedenis van - vooral - de Republiek bestudeerd. Voor het theoretisch kader van zijn studie heeft Wingens het een en ander ontleend aan ideeën uit de hedendaagse antropologie. Zowel de titel van het boek als de hierin verdedigde stelling over het *communitas*-idee onder de grensoverschrij-

dende bedevaartgangers zijn rechtstreekse verwijzingen naar de theorieën over liminaliteit van de Amerikaanse antropoloog Turner. Je zou enige kanttekeningen bij het ietwat obligate inleidende theoretische hoofdstuk van het werk kunnen plaatsen, maar een feit is dat Wingens een uitstekend gedocumenteerd en goed geschreven studie heeft afgeleverd over een onbekend aspect van het religieuze leven in de Republiek.

Eric Jorink

George Duby ed., *5000 jaar liefde en seksualiteit in het Westen* Ambo, Baarn 1994, ISBN 90-263-1146-X, 222 blz. f39,90.

"Inanna: En ik dan: mijn, mijn mollige heuveltje

Wie zal het voor mij bewerken?

Die vulva van mij, de Koningin, mijn vochtige akker

Wie zal er de ploeg over trekken?

Koor: O Vorstin, de Koning zal je bewerken!

Doemoezi, de Koning, zal je bewerken!

Inanna: Goed zo! Bewerk mijn vulva, o gij die ik heb uitverkoren!..."

(Fragment uit een Soemerisch duet gedateerd in het eerste millenium voor Christus)

Inderdaad, ook zij die aangelokt worden door de titel en zich onder het mom van de wetenschap willen verrijken met sappige feitjes en smakelijke ontwikkelingen komen met deze bundel aan hun trekken. Het schrijven van een alles omvattende geschiedenis van de liefde en seksualiteit is niet het directe doel van Duby en consorten. Het gebied is daarvoor nog te weinig ontgonnen en te veel verduisterd door de censuur in de loop der tijden. De belangrijkste informatie over het liefdesleven in het verleden moet uit, vaak door mannen gecreëerde, literaire teksten of de beeldende kunst gedestilleerd worden. Het zijn met name de Franse historici rond het tijdschrift *L'Histoire* die zich sinds enkele decennia intensief bezighouden met het onderzoeken van de amoureuze elementen in de westerse geschiedenis. Volgens Duby opereren de huidige onderzoekers op een breuklijn: Waar hun ouders zich nog schaamden voor seksualiteit daar hebben hun kinderen geen moeite meer mee.

Bovenstaand citaat getuigt daadwerkelijk van weinig schaamte, toch stamt het uit een tijd waar liefdesuitingen moeilijk te vinden zijn. De seksualiteit die in het stuk wordt bezongen, heeft dan ook niet betrekking op een verhouding tussen aardse stervelingen, daarop rustte een taboe, maar op de Goden. Volgens Bottéro, die de liefde in Babylon onderzocht, is er uit het beeld dat de mensen van hun Goden schetsen veel af te leiden over hun eigen beleving. Overigens loopt het met de relatie van Inanna en Doemoezi jammerlijk slecht af.

Bij de Grieken werd seks tussen mensen wel beschreven, met name de relaties tussen mannen was hiervan een sprekend voorbeeld. Homoseksualiteit

betekende geenszins een bezoedeling van de reputatie, vaak werd het juist gestimuleerd omdat het als de overgangsfase van jongen naar man werd beschouwd. Pederastie kon voor beide partijen juist statusverhogend werken. Anders lag het met seks tussen volwassen mannen; met name de passieve rol was onderwerp van algemene afkeuring. Ook Plato kon de oorsprong van de homoseksuele relaties niet verklaren. Volgens de dichter Eubulus was het een logisch gevolg wanneer mannen een langere tijd op zichzelf teruggeworpen waren. Hij beschreef in de vierde eeuw de groteske gevolgen van de Trojaanse oorlog als volgt: "Niet een hoer was er te bespeuren; zij kontneukten elkaar tien jaar lang. Het was een treurige veldtocht; om een stad in te nemen, kwamen ze naar huis met een anus wijder dan [de poorten] van de stad die ze innamen." Toch waren prostituées vaak gewenst en werden zij niet alleen gezien als zaadriolen, maar ook als inspiratiebronnen. In het oude Rome hadden hoeren vooral de functie het huwelijk veilig te stellen omdat ze mannen zouden weerhouden van overspel. In de Middeleeuwen nam volgens Corbin het bordeelbezoek relatief af en het overspel toe. Het onderscheid tussen de vrouw van een ander en een prostituée nam volgens de historicus in de loop van de negentiende eeuw af. Terwijl, in het *fin-de-siècle*, de eerstgenoemde erotiseert, wordt de laatste steeds fatsoenlijker. Betaalde of overspelige seks, volgens de auteur is er geen onderscheid meer: "De echtgenote doet alsof ze klaarkomt en staat vanaf dat moment de betaalde vrouw toe op haar te lijken."

In het hierboven besproken eerste deel van de bundel stond het buitenechtelijk liefdesleven centraal, in het daarop volgende is de echtelijke relatie de invalshoek. Bottéro schrijft het eerste artikel over Adam en Eva. Doordat Eva van de verboden vrucht gegeten heeft is zij begonnen het eigen ongeluk te bewerkstelligen. Deze doem geldt waarschijnlijk ook de liefdesrelatie tussen dit paar en de echtelieden die hen zullen volgen. Jacques Le Goff probeert in zijn essay 'De afwijzing van het genot' een verband te leggen tussen het doorgeven, of voortplanten van de erfzonde door geslachtsgemeenschap en de vleselijke lusten van de seks.

Zelfbeheersing in de seksualiteit speelt in de loop van de geschiedenis een belangrijke rol. Zo werden in de achttiende en negentiende eeuw medische handboekjes geschreven over spermabeheer en orgasmecontrole. Niet alleen blijkt er grote onrust onder de mannelijke bevolking te zijn ontstaan toen bekend werd dat vrouwen meerdere orgasmen kunnen krijgen, het totale ontbreken ervan bij hun eigen partner kon menig man niet bekoren. Het gebrek aan zelfbeheersing en de excessen die dat tot gevolg had, zijn thema's die aan de orde komen in het derde en laatste deel van *5000 jaar liefde*. Het is niet verwonderlijk maar ook niet erg origineel dat het eerste artikel handelt over Markies de Sade. Hij is het immers die wordt gezien als de verpersoonlijking van het perverse en het kwade. Uitgangspunt van dit artikel is de vraag of het levensverhaal van de vuige Markies een verklaring kan geven voor de tragiek van zijn werk. Een bondig antwoord hierop zouden De Sades eigen woorden kunnen zijn: "Ja ik ben een Libertijn maar ik heb niet alles gedaan wat ik heb bedacht." Naast de literaire (sur)realiteit van De Sade is er een artikel gewijd

aan een zeer werkelijk fenomeen: syfilis. De historici Moulin en Delort zoeken naar een antwoord op de vraag of deze ziekte, "die de aderen vult met wrede vlammen", door Columbus uit Amerika is meegenomen naar Europa of dat de oude wereld de gruwel al kende.

De essaybundel is slechts een begin in het schrijven van de geschiedenis van de liefde en seksualiteit. Mede daarom is het de samenstellers moeilijk te verwijten dat de samenhang tussen de verschillende artikelen en het onderscheid tussen de delen soms niet helemaal duidelijk zijn. Bovendien is de ene auteur ook beter in zijn opzet geslaagd dan de ander. Het is te hopen dat het onderzoek naar dit interessante en oerhistorische element van de menselijke geschiedenis navolging, verbreding en verdieping krijgt.

Jan Willem Jorink

Myriam Hermine Mathilde Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Historische uitgeverij, Groningen 1994, ISBN 90-6554-141-1, 219 blz., ill., f 45,-.

Myriam Everard, afgestudeerd als klinisch psychologe in Leiden, brengt met haar proefschrift *Ziel en zinnen* de gemoederen van historici die zich met homoseksuele geschiedschrijving bezig houden in grote beroering. Zij komt namelijk tot de opmerkelijke stellingname dat er geen geschiedschrijving over achttiende-eeuwse vrouwelijke homoseksualiteit te schrijven is. Dit boeiend geschreven en met zorg vormgegeven boek geeft door deze visie een radicale wending aan het debat over lesbische geschiedschrijving.

Aanvankelijk wilde Everard in haar proefschrift de wordingsgeschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit in Nederland reconstrueren. Gaande haar onderzoek ontdekte zij - zonder daarbij *nieuwe* bronnen aan te boren - datgene wat aan het eind van de negentiende eeuw volgens de 'medicaliserings-these' vrouwelijke homoseksualiteit is gaan heten, geen achttiende-eeuwse equivalent heeft. Hedendaagse begrippen als 'homoseksueel' of 'lesbisch' zijn volgens Everard ontoereikend om de laat-achttiende-eeuwse vrouwelijke werkelijkheid te verklaren. Om de categorie 'vrouwelijke homoseksualiteit' toch te historiseren, laat Everard daarom het gebruik van woorden en begrippen die in de onderzochte tijd onbekend waren achterwege. Ze analyseert de achttiende eeuw in termen als 'lust', 'drift' en 'vermaak'; termen die toen in gebruik waren en nog steeds gangbaar zijn, zij het niet langer in precies dezelfde betekenis.

Dit uitgangspunt werkt zij uit in haar beschrijvingen van de drie historische voorloopsters van de twintigste-eeuwse lesbienne, die in de afgelopen jaren uit verschillende hoeken zijn aangedragen: de *romantic friend*, de 'vrouw in mannenkleden' en de 'lollepot'. De *romantic friend* heeft haar gepassioneerde maar kuise liefde voor vrouwen ook te boek gesteld, de 'vrouw in mannenkleden' zocht zich bij tijd en wijle een echtgenote en de 'lollepot' werd wegens tegennatuurlijke 'liefkozeryen en vuyligheden' voor het gerecht gebracht. In drie

hoofdstukken geeft Everard aan dat het beeld van deze drie 'prototypes' aan revisie toe is.

In de zielsvriendschap tussen de *romantic friends* school een ideaal van kuisheid. Welbewust probeerden de zielsvriendinnen hun 'lusten des vlezes' te beteugelen. Omdat dit soort vriendschappen ook bestond tussen mannen en vrouwen en tussen mannen onderling, ziet Everard in de zielsvriendschap tussen vrouwen geen voorloper van de lesbische liefde. Vrouwen die zich in mannenkleden hulden, werden volgens Everard wel degelijk herkend als vrouwen. Omdat deze vrouwen de lusten van zowel mannen als vrouwen opwekten, zijn ook zij niet aan te merken als voorlopers. Everard ziet de 'lollepotten' evenmin als voorloopsters van de twintigste-eeuwse lesbienne. Vrouwen konden zowel met vrouwen als met mannen 'lollen', al dan niet met gebruik van 'werktuigen' of in mannenkleding. Omdat hun lust niet uitsluitend op vrouwen was gericht is het ook misleidend hen als voorlopers aan te merken.

Everard ontkracht op deze manier de bestaande geschiedschrijving over achttiende-eeuwse homoseksuele vrouwen, maar geeft niet een *eigen* versie van deze geschiedenis. Ze komt eenvoudigweg tot de slotsom dat er geen voorlopers zijn geweest. Mij gaat deze visie te ver. De zielsvriendin, de verklede vrouw en de lollepot uitten hun verlangens naar vrouwen op een door hen gekozen manier. Dat zij in hun keuze een vorm prefereerden die ook tussen mannen en vrouwen en tussen mannen onderling gebruikelijk was, doet geen afbreuk aan het feit dat zij zich in ziel en zinnen *op vrouwen* richtten.

Het is dan ook wel wat cru gesteld dat geen van de drie als voorlopers aangemerkt kan worden. Voortredenerend op Everards standpunt kan immers de theorie aangehangen worden dat er überhaupt geen geschiedschrijving over homoseksuele vrouwen geschreven kan worden, in welke eeuw dan ook. Vrouwen die naar andere vrouwen verlangden en daarnaast liefde - en ook lust - deelden met mannen zijn wel degelijk als voorlopers aan te merken. Uit de bronnen blijkt toch zeker dat de gevoelsuitingen van de vrouwen gericht op vrouwen waren? Volgens Everard kan er geen lesbische geschiedschrijving geschreven worden, aangezien niet vastgesteld kan worden dat de vrouwen met elkaar omgingen op een manier die *exclusief voor hen* was weggelegd.

Hoe kunnen seksuele identiteiten diachroon en comparatief beschreven worden als het verleden alleen in zijn eigen termen begrepen mag worden? Op die manier kan er geen homoseksuele geschiedenis geschreven worden. Sterker nog: geschiedschrijving wordt in het geheel genomen zeer moeilijk.

Het moge duidelijk zijn dat *Ziel en zinnen* door haar vernieuwende en zeer provocerende visie een fundamentele bijdrage levert aan het debat over de geschiedschrijving van vrouwelijke homoseksualiteit. Een debat waarin voorlopig het laatste woord nog niet is geschreven...

Geïnteresseerden wil ik tot slot nog attenderen op het thema van *Groniek* nummer 130: 'Vriendschap'.

Marjolein Nieboer

Ton Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland*. Rode Emma/Papieren Tijger. Amsterdam, 1994. ISBN 90-6728-062-3. 293 blz. ill., f 35,-

Ze zijn er nog, mensen die geloven dat geschiedschrijving ten dienste staat van het heden en de toekomst. Twintig jaar geleden waren ze dominant, tegenwoordig is de verleiding groot hun uitingen voor versteend te houden. Het is in ieder geval geen vrolijke lectuur, de in dialectisch jargon vervatte beschrijving van de door Geurtsen diep betreurde ingroei van de sociaal-democratische beweging in de Nederlandse maatschappij.

Die ingroei, aanpassing of verburgerlijking duidt Geurtsen aan met een merkwaardig begrip: 'sociaaldemocratisering'. Die term is van toepassing op 'bewegingen, organisaties en partijen van linkse signatuur die in de loop van hun geschiedenis afstand doen van oorspronkelijk aangehangen doelstellingen, zij veranderen zowel van inhoud als van strategie.' Terwijl men bij het begrip sociaal-democratisering zou verwachten dat de in hun ontwikkeling geschetste groepen sociaal-democratischer zouden worden, bedoelt Geurtsen juist dat ze zich verwijderden van de oorspronkelijke inhoud en strategie. De sympathie van de schrijver ligt bij revolutionaire stromingen in het Nederlandse socialisme, vooral bij anarchisten en radencommunisten. Dat is zijn goed recht. Maar of het genoeg reden is een pamflet van 200 bladzijden te publiceren tegen de 'sociaaldemocratisering' van de sociaaldemocratie uit naam van het revolutionaire gelijk is de vraag.

Verloren illusies heet een historische gefundeerde kritiek te zijn, zowel op de SDAP en PvdA als op de meeste geschiedschrijvers ervan. De historiografie heeft hij aandachtig gelezen en goed verwerkt. Wel wreekt zich het feit, dat hij meegegaan is in de illusie, als zou de sociaal-democratie in 1994 een eeuw bestaan hebben. De Sociaal-Democratische Bond dateert van 1882 en kende in Domela al een sociaal-democratisch kamerlid. Geurtsen mist door de periodiseringsfout het zicht op de kiemen van een aantal tegenstellingen en ontwikkelingen.

Zo wordt de oprichting van de SDAP door Geurtsen ten onrechte gezien als het gevolg van een strijd tussen marxisten en anarchisten in het Nederlandse socialisme. De oprichters van de SDAP werden vanuit de SDB bij voorkeur bestreden met het in 1892 in het Nederlands vertaalde *Communistisch Manifest* van Marx en Engels. Met Marx in de hand werd het primaat van de economische strijd tegenover het parlementarisme en het staatssocialisme van de SDAP staande gehouden door de revolutionaire socialisten.

Wat Geurtsen ook ontgaat is, dat al in de 'oude beweging' van voor 1894 een debat woedde over wat een arbeider was, over wat 'burgerlijk' nu eigenlijk betekende en over de kerndoelen van het socialisme. Als ik het goed zie, ging het om de verheffing van de arbeider, geestelijk en materieel. Verheffing tot wat? Tot burger in alle opzichten. Vanuit dat gezichtspunt doet treurnis over de verburgerlijking van het socialisme komiek aan.

De oprichting van de SDAP geschiedde door bourgeois' als Troelstra, van Kol en van der Goes, die geen afstand deden van hun burgerlijke levensstijl, en door arbeiderspropagandisten die zichzelf en hun klassegenoten de verworvenheden van de burgerij deelachtig wilden doen worden. Daar doet de uitbundig anti-burgerlijke retoriek van de SDAP in haar begintijd niets aan af. Geurtsen heeft te weinig oog gehad voor de zelfstandige functie van de retoriek in het socialisme in verhouding tot de feitelijke handelingen. Het blijkt niet vruchtbaar de retoriek en de dagelijkse praktijk van de sociaal-democratie te bekritisieren vanuit het retorische gelijk van haar linkse tegenstanders.

Homme Wedman